

ΑΓΡΟΤΕΣ, ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΕΞΟΥΣΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1981-1996)

Λεωνίδας Λουλούδης & Ναπολέων Μαραβέγιας
Τμήμα Γεωργικής Οικονομίας Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών*

Το φθινόπωρο του 1996 θα ήταν «τυπικό» από την άποψη των καιρικών φαινομένων που αντιμετωπίζουν οι έλληνες αγρότες αν δεν είχαν συμβεί οι έντονες βροχοπτώσεις του Σεπτεμβρίου και του Οκτωβρίου. Αλλά και αυτές θα είχαν περάσει απαρατήρητες αν δεν είχαν πλήξει την κυριότερη και πλέον εισοδηματοφόρο καλλιέργεια της χώρας, «το λευκό χρυσάφι», όπως λένε το βαμβάκι στην Ελλάδα. Οι συνέπειες ήταν τρεις: η μείωση της παραγωγής, σε ορισμένες περιοχές, κατά 20%, η δυσκολία στη συγκομιδή και η υποβάθμιση της ποιότητας (χρώμα). Αντικειμενικά δεν επρόκειτο περί «βιβλικής καταστροφής». Οι σταγόνες, όμως, αυτών των βροχών ήταν αρκετές για «να ξεχειλίσει το ποτήρι» στις τεταμένες, εδώ και τρία χρόνια, σχέσεις μεταξύ κυβέρνησης και αγροτών. Παρ' ότι η κυβέρνηση υποσχέθηκε την ευνοϊκή μεταχείριση των μικρών και μεσαίων αγροτών, οι οποίοι είχαν πληγεί από την κακοκαιρία, ένας μεγάλος αριθμός γεωργικών τρακτέρ απέκλεισε το εθνικό οδικό δίκτυο «κόβοντας τη χώρα στα δύο», κατά την έκφραση των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης. Ήταν η πιο αγωνιστική, μαζική και μακροχρόνια κινητοποίηση των αγροτών από την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Στις 25 ημέρες που διήρκεσε, ήρθαν στη δημοσιότητα, ίσως όσο ποτέ άλλοτε, κρίσιμα ερωτήματα για το μέλλον της ελληνικής γεωργίας μετά τη μεταρρύθμιση της ΚΑΠ, τη σχέση των αγροτών με το κράτος και, ευρύτερα, την πολιτική, τέλος δε, την ίδια τη σκοπιμότητα της ένταξης της χώρας στην Ε.Ε. Το κείμενο που ακολουθεί επιχειρεί να συζητήσει τις βαθύτερες αιτίες αυτής της κρίσης καθώς πιστεύουμε ότι η τελευταία δεν είναι προϊόν μιας συγκυρίας (μείωση αγροτικού εισοδήματος) αλλά ανάγεται στην ιδεολογία και τις πολιτικές πρακτικές με τις οποίες αντιμετώπισαν το αγροτικό ζήτημα, οι κυβερνήσεις της κρίσιμης δεκαετίας του 1980. Από την άλλη, παρά τις ιδιαιτερότητές της ή και εξαιτίας αυτών, η συζήτηση της ελληνικής αγροτικής πολιτικής μπορεί να δώσει αφορμή σε ορισμένες σκέψεις για τις δυσκολίες που συναντούν ορισμένα από τα πιο αδύναμα κράτη-μέλη της Ε.Ε. προκειμένου να παρακολουθήσουν τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, αποφασιστικό βήμα προς την οποία αποτελεί, αναμφιβόλως, η μεταρρύθμιση της ΚΑΠ του 1992.

* Οι συγγραφείς οφείλουν ευχαριστίες στον συνάδελφό τους κ. Κ. Παπαγεωργίου, καθηγητή του Τμήματος Γεωργικής Οικονομίας του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών για τα πολύτιμα σχόλιά του στην εργασία τους.

Κρατικός κορπορατισμός: Η άλλη όψη της «φιλοαγροτικής» πολιτικής

Για δύο λόγους, το 1981 είναι ένα ξεχωριστό έτος στην ιστορία της μεταπολεμικής Ελλάδας. Η χώρα εντάχθηκε στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και στην εξουσία ανήλθε ένα σοσιαλιστικό κόμμα, το ΠΑΣΟΚ. Ας σημειωθεί ότι από τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου και της εμφύλιας σύρραξης, με εξαίρεση ένα σύντομο διάλειμμα (μεταξύ Δεκεμβρίου 1963 και Σεπτεμβρίου 1965) και, φυσικά, της επτάχρονης δικτατορίας (1967-1974), την εξουσία μονοπωλούσαν συντηρητικά κόμματα και κυβερνήσεις. Τα δύο γεγονότα, σημαντικά από μόνα τους, αν συνδυαστούν, αποκτούν ιδιαίτερο βάρος. Ο λόγος είναι ότι το ΠΑΣΟΚ κατέκτησε την εξουσία υποστηρίζοντας ότι η ένταξη στην ΕΚ, την οποία είχε επιδιώξει και επιτύχει το ηττηθέν στις εκλογές του 1981 συντηρητικό κόμμα της Ν.Δ. με συμμάχους τα δύο μικρά κόμματα, του Κέντρου και της ευρω-κομμουνιστικής Αριστεράς, ήταν αντίθετη με τα ελληνικά συμφέροντα¹. Από την απόλυτη άρνηση το ΠΑΣΟΚ μετακινήθηκε, προ της διαφανόμενης νίκης του στις εκλογές, σε μία διαλλακτικότερη θέση. Συγκεκριμένα, στη γεωργία (και βιομηχανία), εκτιμώντας ότι οι υφιστάμενες ασθενείς παραγωγικές δομές της δε θα άντεχαν στον ανταγωνισμό των άλλων κρατών-μελών, πρόκρινε μια «ειδική σχέση» με την ΕΚ, η οποία θα επέτρεπε στην ελληνική γεωργία (και βιομηχανία) να αναπτυχθεί με περισσότερη αυτονομία, έξω από διεθνείς οικονομικές ενώσεις. Η θέση αυτή οδήγησε το ΠΑΣΟΚ, ως κυβερνητικό κόμμα, τουλάχιστον μέχρι το 1985, σε «αμυντική στάση» έναντι της ΕΚ, συνεπώς και της ΚΑΠ, προκαλώντας σημαντικές καθυστερήσεις στην ουσιαστική ένταξη και προσαρμογή της χώρας, συνεπώς και της γεωργίας της, στις εξελίξεις της ΕΚ (Tsoukalis 1993, Kazakos and Ioakimides 1994). Ωστόσο, στο εσωτερικό, αυτά τα προβλήματα στην εξωτερική πολιτική του ΠΑΣΟΚ δε μείωσαν την επιρροή του στον αγροτικό κόσμο, σ' όλη τη δεκαετία του 1980². Οι βαθύτερες αιτίες αλλά και οι μακροχρόνιες συνέπειες αυτής της επιρροής στη συγκρότηση και εξέλιξη του αγροτικού κινήματος θα μας απασχολήσουν στο επόμενο κεφάλαιο. Εδώ θα επιμείνουμε στον τρόπο με τον οποίο το ΠΑΣΟΚ εφάρμοσε, στην πρώτη κυβερνητική του θητεία (1981-1985 και 1985-1989), την ΚΑΠ. Μια πολιτική την οποία, ως αντιπολίτευση κυρίως, είχε θεωρήσει καταστροφική για την ελληνική γεωργία.

1. Το ΠΑΣΟΚ, όπως και το ορθόδοξο κομμουνιστικό κόμμα (ΚΚΕ), έβλεπαν την ΕΚ ως προέκταση του αμερικανικού ιμπεριαλισμού, εξ ου και το σύνθημά τους «ΕΟΚ και ΝΑΤΟ, το ίδιο συνδικάτο». Το ΠΑΣΟΚ ως αξιωματική αντιπολίτευση έφτασε να μπουκοτάρει, το 1979, την επικύρωση από το ελληνικό Κοινοβούλιο της Συνθήκης της Ένταξης. Για μια συνοπτική παρουσίαση της διαμάχης των ελληνικών κομμάτων για τη συμμετοχή στην ΕΚ βλ. Β. Alvarez-Miranda (1966).

2. Στις εθνικές εκλογές του 1981, το ΠΑΣΟΚ ήρθε στην εξουσία με ποσοστό 48,1%, ομοιόμορφα κατανεμημένο στα αστικά κέντρα και τις αγροτικές περιοχές. Στις επόμενες εκλογές (1985 και Ιούνιος 1989, Νοέμβριος 1989) η πτώση της συνολικής επιρροής του είναι σημαντική. Κυρίως, στα μεγάλα αστικά κέντρα Αθήνας-Θεσσαλονίκης αλλά και της επαρχίας. Αντίθετα, στις αγροτικές και ημι-αστικές περιοχές η επιρροή του απλώς περιορίζεται (Ιούνιος 1989) ή παραμένει στάσιμη (Νοέμβριος 1989) (Νικολακόπουλος 1990).

Αντίθετα με τις προβλέψεις του ΠΑΣΟΚ περί «εξεκληρίσματος της αγροτιάς», οι εξελίξεις μετά την ένταξη ήταν διαφορετικές. Η αγροτική έξοδος (σημαντική στην περίοδο 1950-1980) όχι μόνο ανεστάλη αλλά σημειώθηκε και επιστροφή πληθυσμού στις αγροτικές περιοχές³. Παρ' ότι το ΠΑΣΟΚ υιοθετούσε, αν και ολοένα χλιαρότερα, το σύνθημα του ΚΚΕ περί «τιμών Αθηνών και όχι Βρυξελλών», οι εισοδηματικές επιδοτήσεις από την ΕΚ (περίπου 90% του συνόλου) συνέβαλαν στη βελτίωση των αγροτικών εισοδημάτων. Ενδεικτικά, το ποσοστό του μέσου αγροτικού εισοδήματος κατά απασχολούμενο, σε σύγκριση με αυτό άλλων τομέων, από 40% το 1980 έφτασε στο 48% το 1990 (Maraveyas 1994). Αυτή, ωστόσο, η εισοδηματική βελτίωση του αγροτικού εισοδήματος δεν ήταν μόνο αποτέλεσμα των επιδοτήσεων της ΚΑΠ αλλά και του τρόπου εφαρμογής της τελευταίας στην Ελλάδα. Σ' όλη την περίοδο 1981-1989, οι υποτιμήσεις της δραχμής έναντι του ECU ήταν αρκετές ώστε οι δραχμικές αυξήσεις των αγροτικών τιμών να καλύπτουν σχεδόν πάντοτε (με εξαίρεση τα έτη 1986-1987 του πρώτου προγράμματος δημοσιονομικής λιτότητας), τους υψηλούς, συγκριτικά με την ΕΚ, ρυθμούς του πληθωρισμού. Αυτή η «φιλοαγροτική» πολιτική είχε σαφείς στόχους. Οι δαπάνες εισοδηματικού χαρακτήρα από 13,8% του αγροτικού προϊόντος, στην περίοδο 1974-1980, έφτασαν στο 35% την περίοδο 1981-1988. Αντίθετα, οι δαπάνες για επενδύσεις διαρθρωτικού χαρακτήρα από 4,3% του αγροτικού προϊόντος στην περίοδο 1974-1980, μειώθηκαν στο 4% στην περίοδο 1981-1989. Λόγω αυτής της πολιτικής το αγροτικό προϊόν δεν παρουσίασε σχεδόν καμιά αύξηση μεταξύ 1981-1989, ενώ η ανταγωνιστικότητα της ελληνικής γεωργίας μειωνόταν συνεχώς σε κοινοτικό επίπεδο προκαλώντας σοβαρά προβλήματα στο ισοζύγιο αγροτικών ανταλλαγών της χώρας. Η κάλυψη των εισαγωγών αγροτικών προϊόντων από εξαγωγές έφτασε από 105% το 1980, στο 80% το 1989. Εκτός από την ελληνική γεωργία, ως σύνολο, οι μεγάλοι χαμένοι αυτής της «φιλοαγροτικής» πολιτικής ήταν σε περιφερειακό επίπεδο οι αγρότες των ορεινών και προβληματικών περιοχών και σε κλαδικό επίπεδο η κτηνοτροφία. Αντίθετα, κερδισμένοι ήταν οι αγρότες της εντατικής αροτραίας καλλιέργειας στις πεδιάδες και τις ημιορεινές περιοχές. Η επέκταση του βαμβακιού είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της άνισης πολιτικής επιδοτήσεων. Η βαμβακοκαλλιέργεια από 1,3 εκατ. στρέμματα (1 στρεμ.=0,1 Ha), το 1979, εκτοξεύχθηκε στα 2,7 εκατ. στρέμ. το 1989, για να φτάσει στα 4,4 εκατ. στρέμ. (περίπου το 50% των αρδευόμενων εκτάσεων της χώρας οι

3. Κατά την εθνική απογραφή πληθυσμού του 1991, ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός στον πρωτογενή τομέα ήταν 670 χιλ. ή το 20% του συνόλου, ενώ, πριν από μια δεκαετία πλησίαζε το 1 εκατ. άτομα, ο υψηλότερος στην ΕΚ. Όμως στην περίοδο 1974-1985 παρατηρείται μια σημαντική υποχώρηση στο ρυθμό της αγροτικής εξόδου η οποία, βέβαια, εξηγείται από την οικονομική κρίση που έπληξε κυρίως τα αστικά κέντρα τόσο στο εσωτερικό της Ελλάδας (Αθήνα-Θεσσαλονίκη) όσο και στις χώρες της Δύσης. Η μείωση της απασχόλησης στον αγροτικό τομέα στη δεκαετία 1975-1985 φτάνει τα 112 χιλ. άτομα. Επί πλέον, σύμφωνα με έρευνα του Κέντρου Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, κατά τη δεκαετία 1980, στις αγροτικές περιοχές το δημογραφικό ισοζύγιο ήταν θετικό κατά 20 χιλ. άτομα (εφ. *Η Καθημερινή*, 24.3.1996).

οποίες αντιστοιχούν στο 1/3 της γεωργικής γης) το 1995. Αλλά η υψηλή εγγυημένη (σχεδόν τριπλάσια της εμπορικής) τιμή του βαμβακιού είχε και μια άλλη σοβαρή παρενέργεια. Κυκλώματα εκκοκκιστών και παραγωγών, δρώντας ανεξέλεγκτα από το κράτος, εμφάνιζαν, ως πραγματική, εικονική παραγωγή, η οποία, σύμφωνα με εκτιμήσεις του υπουργείου Γεωργίας, έφτασε τους 200.000 τόνους το 1995. Όπως ήταν φυσικό, η κάρπωση των υψηλών επιδοτήσεων της πραγματικής ή/και της εικονικής παραγωγής δημιούργησε ένα πανίσχυρο «δίκτυο συμφερόντων» (Collins et al. 1995), στο οποίο συμμετείχαν, όπως ο αρμόδιος υπουργός δήλωσε δημοσίως, «όσα στελέχη έχουν σχέση με την παραγωγή», ακόμη και κρατικοί υπάλληλοι (*Πρακτικά Βουλής* 1996). Ήταν επόμενο, λοιπόν, η Θεσσαλία, κατ' εξοχήν γεωργική περιοχή της Κεντρικής Ελλάδας και κέντρο της βαμβακοκαλλιέργειας, να μεταβληθεί στο «στρατηγείο» των μεγάλων αγροτικών κινητοποιήσεων της τελευταίας τριετίας. Όταν, δηλαδή, η κυβέρνηση αρνήθηκε να καλύψει με εθνικούς πόρους, όπως απαιτούσαν οι αγρότες, την πτώση της τιμής του βαμβακιού λόγω υπέρβασης, κατά 400.000 τόνους της μέγιστης εγγυημένης ποσότητας του προϊόντος (φόρος συνυπευθυνότητας) από την ΚΑΠ. Κάτω από τις ελληνικές πιέσεις, απόφασίστηκε, εν τέλει, στις Βρυξέλλες, τον Μάιο του 1995, ότι το όριο ποσόστωσης θα κυμαίνεται μεταξύ 782-850 χιλ. τόνων, με ανώτατο όριο κοινοτικής δαπάνης 770 MECU. Αλλά η επιβολή εθνικής ποσόστωσης στο επίπεδο των 700.000 τόνων για τις περιόδους 1992/93-1995/96 ήταν γνωστή από το 1987/88, δηλαδή μετά την ένταξη στην Ε.Ε. και του άλλου βαμβακοπαραγωγού κράτους-μέλους, της Ισπανίας. Αυτή, όμως, η δυσμενής για το συγκεκριμένο προϊόν εξέλιξη σχεδόν αγνοήθηκε τόσο από τους αγρότες όσο και από την κυβέρνηση, η οποία, καθώς αντιμετώπιζε τότε, λόγω σκανδάλων στον τραπεζικό χώρο, μια δραματική πτώση της δημοτικότητάς της, ενδιαφερόταν να διατηρήσει το «φιλοαγροτικό» της προφίλ.

Η επιλεκτικά «φιλοαγροτική» πολιτική του ΠΑΣΟΚ είχε ως αποτέλεσμα τη μεταφορά σημαντικών πόρων προς τη φυτική παραγωγή σε βάρος της ζωικής αλλά και της διάρθρωσης της πρώτης. Για παράδειγμα, το βαμβάκι και τα (αρδευόμενα) καπνά εκτόπισαν σταδιακά άλλες καλλιέργειες μικρότερης εισοδηματικής στήριξης, όπως τα δημητριακά, προς τις ορεινές και προβληματικές περιοχές⁴. Τα άμεσα αποτελέσματα αυτής της πολιτικής δεν μπορούσαν να αφήσουν αδιάφορο το κυβερνών κόμμα. Το ΠΑΣΟΚ, ένα σοσιαλιστικό κόμμα με κεντρικό σύνθημα τη διαταξική υποστήριξη των «μη προνομιούχων Ελλήνων», δύσπιστο έναντι της ΕΚ, ακόμη και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980 εφαρμόζε την πιο συγκροτημένη πολιτική της (ΚΑΠ) διευρύνοντας τις οικονομικοκοινωνικές ανισότητες και τη διαπιστωμένη ετερο-

4. Ειδικά και έντονα προβλήματα αντιμετώπιζε η κτηνοτροφία με την εφαρμογή των Νομισματικών Εξισωτικών Ποσών (ΝΕΠ) που ίσχυσαν την ίδια περίοδο και τα οποία αποτελούσαν επιδότηση κρεάτων που εισήγε η Ελλάδα από άλλες κοινοτικές χώρες. Η εφαρμογή των ΝΕΠ προκάλεσε κλονισμό, ιδίως σε μονάδες επιχειρηματικής κτηνοτροφίας. Όσες από αυτές χρειάστηκε να προσφύγουν σε τραπεζικό δανεισμό δεν μπόρεσαν έκτοτε να ανακάμψουν λόγω των υψηλών επιτοκίων δανεισμού (Παπαγεωργίου 1996).

γένεια (Kasimis et al. 1994) του αγροτικού χώρου. Όσο διαρκούσε η «φιλοαγροτική» πολιτική, η συντριπτική πλειονότητα των μικρών και μεσαίων παραγωγών (μόλις 221.840 από τις 923.510 εκμεταλλεύσεις διέθεταν πάνω από 50 στρεμ.) επιβίωναν χάρη και στο υψηλό ποσοστό εξωγεωργικής απασχόλησης (40%) (Γιδαράκου 1990), χωρίς, ωστόσο, να αντιμετωπίζονται τα προβλήματα του αντιοικονομικού μεγέθους και της διάρθρωσης αυτού του τύπου εκμεταλλεύσεων⁵. Από το 1985, υπό την πίεση της ΕΚ, η περιστολή των δημόσιων δαπανών υιοθετήθηκε από την κυβέρνηση με πολλές αντιφάσεις και «ποχωρήσεις. Τον ίδιο χρόνο κυκλοφόρησε το σοβαρότερο ντοκουμέντο του ΠΑΣΟΚ για τη γεωργία, στο οποίο αναφερόταν ότι βαθμιαία θα γίνει υπερεκατάσταση του συστήματος προσδιορισμού των τιμών, «το οποίο υπόκειται σε πολιτικές πιέσεις, σε ένα ορθολογικό και κοινωνικά δίκαιο σύστημα» (υπουργείο γεωργίας 1985). Χωρίς να αποσαφηνίσει τι σημαίνει «κοινωνικά δίκαιο σύστημα» (π.χ. υψηλότερες τιμές και ενισχύσεις στους μικρότερους αγρότες), το ΠΑΣΟΚ προχώρησε στην κυριότερη προεκλογική δέσμευσή του έναντι των αγροτών: την αναδιοργάνωση των συνεταιρισμών. Η ιδεολογική σημασία αυτού του εγχειρήματος ήταν σαφής. Σύμφωνα με τον υπουργό Γεωργίας, σε αντίθεση με τα πρότυπα της «παραδοσιακής εκμετάλλευσης» και της «επιχειρηματικής εκμετάλλευσης», το «πρότυπο της «συνεταιρισμένης οικογενειακής εκμετάλλευσης» επιτρέπει τη διατήρηση ενός υψηλού ποσοστού απασχόλησης στην ύπαιθρο» (Σημίτης 1984). Όσα προηγήθηκαν και ακολούθησαν, όμως, την ψήφιση του νέου Νόμου 1541 Περί Συνεταιρισμών, τον Απρίλιο του 1985, έδειξαν ότι πέραν της προστασίας των μικρομεσαίων εκμεταλλεύσεων, άλλη ήταν η πολιτική προτεραιότητα του κυβερνώντος κόμματος.

Ο Νόμος 1541/85 έμεινε ουσιαστικά ανεφάρμοστος παρά τη στήριξή του από την κορυφαία συνεταιριστική οργάνωση, την ΠΑΣΕΓΕΣ. Ο υπερσυγκεντρωτικός και γραφειοκρατικός χαρακτήρας του συνάντησε τη σφοδρή αντίδραση ακόμη και των προσκείμενων στο κυβερνών κόμμα συνεταιριστικών οργανώσεων-μελών της ΠΑΣΕΓΕΣ. Έτσι οι δομικές και λειτουργικές αδυναμίες των συνεταιρισμών (εξάρτηση από το κράτος, ασάφεια μεταξύ οικονομικού και κοινωνικού ρόλου, περιορισμένες στον πρωτογενή τομέα δραστηριότητες) παρέμειναν άθικτες. Αυτή η αποτυχία, ωστόσο, δεν εμπόδισε την ενδυνάμωση της κομματικής διεύθυνσης στους συνεταιρισμούς. Ο νέος νόμος επέβαλε την απλή αναλογική ως αναγκαστικό εκλογικό σύστημα, ρύθμιση η οποία είχε θεσπιστεί ήδη από το 1982 με το Νόμο 1275 «για την απο-

5. Στην Ελλάδα το εγγειοδιαρθρωτικό πρόβλημα συνδέεται ιστορικά με την ίδρυση του ελληνικού κράτους μετά τον απελευθερωτικό αγώνα (1832) εναντίον των Οθωμανών κατακτητών. Τότε ετέθη το ζήτημα της διανομής των εθνικών γαιών που ανήκαν στους Τούρκους. Το ζήτημα λύθηκε τον επόμενο αιώνα με την αγροτική μεταρρύθμιση (1923-1932) διά της διανομής της γης στους ακτήμονες αγρότες και τη μετατροπή τους σε μεσαίους ιδιοκτήτες γης. Παρά την τολμηρότητα αυτής της μεταρρύθμισης, η έλλειψη θεσμικού πλαισίου προστασίας της γεωργικής γης οδήγησε τις επόμενες δεκαετίες στη μείωση και τον πολυτεμαχισμό της, ήδη μικρής με ευρωπαϊκά δεδομένα, ιδιόκτητης γεωργικής γης. Το πρόβλημα είναι εντονότερο στις ορεινές-ημιορεινές περιοχές, αλλά υπάρχει και στις πεδινές περιοχές.

κατάσταση της δημοκρατικής λειτουργίας των συνεταιριστικών οργανώσεων», καθιερώνοντας έτσι και θεσμικά τον κομματικό ανταγωνισμό γιά τον έλεγχο των συνεταιρισμών. Όταν, στις εκλογές ανάδειξης της ηγεσίας του συνεταιριστικού κινήματος τον Ιανουάριο του 1983, το ΠΑΣΟΚ κατέκτησε μια άνετη πλειοψηφία, η ΠΑΣΕΓΕΣ μεταβλήθηκε σε απλό «μάντα μεταβίβασης» της πολιτικής του υπουργείου Γεωργίας. Κατ' αναλογία, οι προσκείμενες στο κυβερνών κόμμα συνεταιριστικές οργανώσεις επέκτειναν το ρόλο που είχαν αναλάβει από το 1981, ασκώντας τη λεγόμενη «κοινωνική πολιτική» της κυβέρνησης στον αγροτικό χώρο. Ως «κοινωνική πολιτική» θεωρήθηκε η πληρωμή στους αγρότες τιμών πέραν οικονομικών δυνατοτήτων των συνεταιρισμών. Οι χρηματοδοτήσεις είτε για τη στήριξη μέσω τιμών του εξπροδήματος των αγροτών είτε για επενδύσεις, κατά κανόνα ατυχείς, γινόταν από την ΑΓΕΣ συνήθως με προφορικές, στα όρια της νομιμότητας, εγγυήσεις του κράτους, γι' οποίο, ιδιαίτερα μετά το 1985, αδυνατούσε να καλύψει τις σχετικές υποχρεώσεις (Louloudis 1993). Το αποτέλεσμα ήταν η υπερχρέωση των συνεταιρισμών έναντι της ΑΤΕ, η οποία κορυφώθηκε το 1989 και μέχρι σήμερα δυσχεραίνει τη λειτουργία τους (Παπαγεωργίου 1991) παρά τις ρυθμίσεις αυτών των χρεών από το κράτος μετά το 1992⁶. Η «κοινωνική πολιτική» μπορεί να οδήγησε σε χρεοκοπία τους συνεταιρισμούς, αλλά απέφερε σημαντικά πολιτικά κέρδη στο ΠΑΣΟΚ. Οι συνεταιρισμοί μετατράπηκαν σε κέντρα πελατειακών διαμεσολαβήσεων μεταξύ κόμματος και αγροτών σε όλα τα επίπεδα των φορέων άσκησης αγροτικής πολιτικής. Ανάλογη επιτυχία σημείωσε το ΠΑΣΟΚ και στο χώρο των επαγγελματικών οργανώσεων των αγροτών. Είναι αλήθεια ότι το ΠΑΣΟΚ θεσμοθέτησε για πρώτη φορά τη συμμετοχή του αγροτικού συνδικαλιστικού κινήματος στη χάραξη και εφαρμογή της αγροτικής πολιτικής. Όμως, ο σχετικός Νόμος 1361/83 δε συνέβαλε στην αυτονομία του από το κράτος και τα κόμματα. Η κομματικοποίηση αποθάρρυνε τη μαζικότητα των δύο συνομοσπονδιών που προέκυψαν μετά τη διάσπαση της ενιαίας ΓΕΣΑΣΕ, της νέας ΓΕΣΑΣΕ (πρόσκειται στο ΠΑΣΟΚ και την Αριστερά) και της ΣΥΔΑΣΕ (πρόκειται στη Ν.Δ.) οδηγώντας, πλην της θεσμικής, και στην οικονομική εξάρτησή τους από το κράτος⁷. Το σύνολο αυτών των εξελίξεων στις σχέσεις κράτους και αγροτών αναδεικνύει τη «μοναδικότητα της ελληνικής περίπτωσης», η οποία έγκειται στην «ολοκληρωτική επικράτηση του κρατικού κορπορατισμού, που δομικά ενσαρκώνεται προπα-

6. Μετά από αλεπάλληλες νομοθετικές ρυθμίσεις, υπό την πίεση του συνεταιριστικού κινήματος, οι μετά το 1992 κυβερνήσεις αναγνώρισαν ότι τα χρέη των συνεταιρισμών προέρχονταν από την άσκηση παρεμβατικής πολιτικής στα πλαίσια των κατευθύνσεων της αγροτικής πολιτικής με εντολή ή για λογαριασμό του κράτους. Με το Νόμο 2237/94 δίνεται στο σύνολο των συνεταιριστικών οργανώσεων η δυνατότητα ρύθμισης των ληξιπρόθεσμων οφειλών τους.

7. Η θεσμική οντότητα αυτών των οργανώσεων εξαρτάται από την αναγνώριση που τους παρέχει, ως επίσημων συνομιλητών του, το υπουργείο Γεωργίας. Η οικονομική εξάρτηση είναι εξίσου σαφής. Η ΓΕΣΑΣΕ και η ΣΥΔΑΣΕ, όπως άλλωστε και η ΠΑΣΕΓΕΣ, εξαρτώνται κυρίως από πόρους προερχόμενους από την παρακράτηση ενός ποσοστού των ποσών που καταβάλλουν οι αγρότες κατά την πώληση των προϊόντων τους υπέρ του κρατικού Οργανισμού Γεωργικών Ασφαλίσεων.

ντός στην πρωτοκαθεδρία των συνεταιρισμών ως μιας αποσυγκεντρωμένης κρατικής υπηρεσίας» (Μαυρογορδάτος 1988). Όπως αναλύθηκε παραπάνω, επί κυβερνήσεως ΠΑΣΟΚ επικράτησαν πλήρως στον αγροτικό χώρο οι γενικότερες τάσεις του πολιτικού συστήματος μετά την μεταπολίτευση (1974), να λάβει τη μορφή της «γραφειοκρατικής πατρωνίας». Σύμφωνα με την τελευταία, το κόμμα λειτουργεί ως συλλογικός πάτρωνας προς τους οπαδούς του, που γίνονται οργανωμένα πελάτες του κράτους, δηλαδή με τη μεσολάβηση του μηχανισμού του κόμματος και όχι μεμονωμένων βουλευτών, όπως συνέβαινε στον παραδοσιακό πελατειακό τρόπο ενσωμάτωσης της κοινωνίας στο πολιτικό σύστημα κατά την προδικτατορική περίοδο (Λυριντζής 1983).

Συνοψίζοντας σχετικά με την αγροτική πολιτική στη δεκαετία του 1980, που συμπίπτει με την πρώτη κυβερνητική θητεία του ΠΑΣΟΚ, θα πρέπει να τονιστεί ότι χαρακτηρίζεται από τις συνεχείς αυξήσεις των εισοδηματικών επιδοτήσεων χωρίς πρόνοια για τη βελτίωση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας του αγροτικού τομέα. Καθυστέρησαν, παρά τις σχετικές διακηρύξεις, οι αναγκαίες διαρθρωτικές και θεσμικές αλλαγές για τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής γεωργίας. Αυτή η «φιλοαγροτική» πολιτική άμβλυε συστηματικά τις κοινωνικές συγκρούσεις σε περίοδο οικονομικής κρίσης, αναστέλλοντας τους ρυθμούς της αγροτικής εξόδου και διατηρώντας την κοινωνική γαλήνη στην ύπαιθρο. Όμως, το κόστος αυτής της πολιτικής ήταν διπλό. Αφ' ενός, η ανταγωνιστικότητα της ελληνικής γεωργίας συνέχισε να μειώνεται, ενώ το γεωργικό προϊόν παρέμεινε στάσιμο. Αφ' ετέρου, στο επίπεδο των θεσμών και των νοσοτροπιών εγκατέστησε ένα πλαίσιο σχέσεων κράτους και αγροτών, στο οποίο κυριάρχησε ο κρατικός κορπορατισμός με την ειδική μορφή της «γραφειοκρατικής πατρωνίας». Το ΠΑΣΟΚ ως κυβερνητικό κόμμα πέτυχε την ίδια περίοδο, αν και εφάρμοζε μία πολιτική (ΚΑΠ) που όξυνε την ανισότητα και ετερογένεια του αγροτικού χώρου, να εμφανίζεται ως προστάτης ενός ενιαίου κόσμου «μη προνομιούχων» αγροτών, θέτοντας, παράλληλα, υπό τον έλεγχό του τις συνεταιριστικές και επαγγελματικές οργανώσεις τους. Αυτές οι πολιτικές επιτυχίες ερμηνεύονται εν μέρει από την ανάλυση που προηγήθηκε. Μια πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση –προκειμένου να ερμηνευθούν και οι σημερινές εξελίξεις– θα έπρεπε να συνεκτιμήσει το φαινόμενο του λαϊκισμού στην επικράτηση του οποίου, στην ελληνική πολιτική σκηνή, το ΠΑΣΟΚ πρωτοστάτησε από την ίδρυσή του στις 3 Σεπτεμβρίου 1974. Διότι κάτι που αγνοείται συστηματικά στις αναλύσεις που επιμένουν στα οικονομικά χαρακτηριστικά της «φιλοαγροτικής» πολιτικής του ΠΑΣΟΚ είναι ακριβώς η ιδεολογική της διάσταση, ο «λαϊκισμός». Χωρίς την ιδεολογία του λαϊκισμού αυτή η πολιτική θα φαινόταν όχι μόνο ως προνομιακή μεταχείριση μιας ορισμένης επαγγελματικής κατηγορίας, των αγροτών, αλλά και ειδικότερα ενός τμήματος αυτών. Ακόμη, η πολυπλόκαμη (ιδεολογική, πολιτική, οικονομική) εξάρτηση των αγροτικών οργανώσεων από το κράτος, κατ' ουσίαν από το κυβερνών κόμμα, θα ήταν απαράδεκτη στα πλαίσια ενός πλουραλιστικού δημοκρατικού πολιτεύματος. Με δυο λόγια, τόσο η «φιλοαγροτική» πολιτική όσο και ο κρατικός κορπορατισμός που κυριάρχησαν στον

αγροτικό χώρο, κατά την πρώτη κυβερνητική θητεία του ΠΑΣΟΚ, απέκτησαν πολιτική νομιμότητα και κοινωνική εμπέδεια εξαιτίας της ιδεολογίας του λαϊκισμού. Με αυτή την ιδεολογία, της οποίας άλλοι είναι πλέον οι φορείς, θα έρθει σε σύγκρουση το ΠΑΣΟΚ στη δεύτερη κυβερνητική του θητεία (1993-1996 και 1996 μέχρι σήμερα), όταν αναγκάζεται να εφαρμόσει τη νέα αγροτική πολιτική του.

Αγροτικός λαϊκισμός: από την κυριαρχία στην αμφισβήτηση

Από το τέλος του εμφύλιου πολέμου (1949) ο οποίος έληξε με τη συντριβή της Αριστεράς από τη Δεξιά και του συμμάχους της (Αγγλία-ΗΠΑ), στην Ελλάδα κυριάρχησε η ιδεολογία της «εθνοπροσύνης» με κύριο περιεχόμενο τον αντικομμουνισμό. Ιδιαίτερα στην ύπαιθρο, στο όνομα αυτής της ιδεολογίας κάθε συλλογική απόπειρα πολιτικής συμμετοχής αντιμετωπιζόταν από τους φορείς του επίσημου κράτους καχύποπτα και, συχνά, με χρήση βίας. Η πολιτικοποίηση των αγροτών εξαντλούνταν στα όρια ανοχής των κρατικών αρχών, δηλαδή στις προσωποπαγείς πελατειακές σχέσεις. Μετά την πτώση της δικτατορίας (1974) αυτή η κατάσταση αλλάζει. Ιδιαίτερα μετά το 1977 ολοκληρώνεται η μετάβαση «από τον ολιγαρχικό κοινοβουλευτισμό σε ένα κοινοβουλευτικό σύστημα βασισμένο σε ευρύτερη λαϊκή συμμετοχή (Μουζέλης 1989). Στην ύπαιθρο αυτές οι μεταβολές εντοπίζονται σε δύο επίπεδα. Πρώτον, στη σχέση των αγροτών με την πολιτική. Τα πολιτικά κόμματα κυριαρχούν εκποπίζοντας τις περιφερειακές ελίτ, των οποίων η παραδοσιακή ισχύς (Σ. Δαμιανάκος 1981), αν δεν εξαφανίζεται, πάντως μειώνεται σε ένταση και έκταση καθώς αναγκάζονται να ενταχθούν και οι ίδιες στα πολιτικά κόμματα. Δεύτερον, στη δημιουργία συλλογικής πολιτικής δράσης στο χωριό (τοπικά κομματικά γραφεία, αγροτικοί και πολιτιστικοί σύλλογοι κ.τ.λ.). Αυτή την πρωτοφανή λαϊκή διαθεσιμότητα για ενεργό συμμετοχή στην πολιτική ορισμένοι ερευνητές απεκάλεσαν, όχι άδικα, «νέα πολιτικοποίηση» του αγροτικού χώρου (Μαραντζίδης 1995). Το ΠΑΣΟΚ, περισσότερο από κάθε άλλο κόμμα, επωφελήθηκε αυτού του ανοίγματος της πολιτικής ζωής στην ύπαιθρο. Δεν ήταν τυχαίο. Τα πρόσφατα βιώματα αλλά και οι προσδοκίες ενσωμάτωσης επί ίσοις όροις στην ελληνική κοινωνία των, υπό νέους όρους, συμμετεχόντων στην πολιτική αγροτών βρήκαν την έκφρασή τους στην ιδεολογία και το πολιτικό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ. Με νωπό το ρόλο των ΗΠΑ στην υποστήριξη της δικτατορίας και την τραγωδία της Κύπρου το εθνο-αντιιμπεριαλιστικό φρόνημα κυριαρχούσε στον ελληνικό λαό. Το ΠΑΣΟΚ υποσχέθηκε μια αντιμονοπωλιακή-αντιιμπεριαλιστική «Ελλάδα που ανήκει στους Έλληνες», δηλαδή το μόνο συλλογικό ιδεώδες που μπορούσε να κινητοποιήσει στη μεταδικτατορική περίοδο τους Έλληνες. Ειδικά στην ύπαιθρο όπου, σ' ένα όχι μακρινό παρελθόν, είχε υποστεί την πολιτική, οικονομική και κοινωνική καταπίεση του «κράτους της Δεξιάς», που διατηρούσε προνομιακές σχέσεις με τους «ξένους» δυτικούς συμμάχους της χώρας. Αντίθετα, μακρινά και αόριστα ήταν η «Ενωμένη Ευρώπη» της συντηρητικής παράταξης (Ν.Δ. και Ε.Κ.) ή η «Ευρώπη των εργαζομένων» της ευρωκομμουνιστικής

Αριστεράς (Δοξιάδης 1993). Αυτό, όμως, που βάρυνε στην απήχηση του ΠΑΣΟΚ στην ύπαιθρο ήταν η θέση του απέναντι στην ιδιοκτησία, τη μικρή ιδιοκτησία γης, από την οποία εξαρτά την επιβίωσή του ο αγροτικός κόσμος. Το ΠΑΣΟΚ, αν και όχι αγροτικό κόμμα⁸, απευθύνθηκε στους αγρότες, ως σοσιαλιστικό κόμμα, εναντίον του καπιταλισμού, όχι στο όνομα της κοινής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής αλλά στο όνομα των μικροϊδιοκτητών γεωργικών εκμεταλλεύσεων. Στους τελευταίους ως αδιαφοροποίητη οικονομικο-κοινωνική κατηγορία θα αποδώσει, ομοιόμορφα, ρόλο «θυμάτων» του κράτους τη Δεξιάς, της μεγάλης επιχείρησης, του «ξένου» κεφαλαίου και των διεθνών οργανισμών (π.χ. στην ΕΚ) που το εκπροσωπούν. Κατά τον T.J. Brass (1997), «η απόπειρα είτε ταύτισης είτε κατασκευής μιας εθιμικά θεμελιωμένης «ηθικής» κοινότητας, χωρίς είτε την οφειλή της αναφοράς σε ταξικές διαφορές είτε την οφειλή του ουσιαστικού μετασχηματισμού των υφισταμένων σχέσεων ιδιοκτησίας», είναι ένα κοινό χαρακτηριστικό που μοιράζονται οι διάφορες παραλλαγές του λαϊκισμού. Ιστορικά έχει παρατηρηθεί ότι η επέκταση της αγοράς και η επιβολή της «πολιτικής οικονομίας» επί της «ηθικής οικονομίας» προκαλούν αντιφάσεις και συγκρούσεις ικανές να δημιουργήσουν το κατάλληλο έδαφος για την ανάπτυξη του λαϊκισμού. Η ένταξη στην ΕΚ και η ανάγκη προσαρμογής της ελληνικής γεωργίας στα δεδομένα της ευρωπαϊκής αγοράς δημιούργησαν τις προϋποθέσεις ανάπτυξης του αγροτικού λαϊκισμού του ΠΑΣΟΚ. Υιοθετώντας μια διαφορετική γλώσσα (Λιάκος 1989), το ΠΑΣΟΚ απευθύνθηκε στους αγρότες με υποσχέσεις προστασίας από την αγορά (εναντίον της ένταξης στην ΕΚ που «οδηγεί στο ξεκλήρισμα της αγροτιάς») συνδυαζόμενη με μια οικονομική πολιτική βασισμένη στην αγορά («τιμές Αθηνών όχι Βρυξελλών» και «ειδική σχέση» με ΕΚ). Η εμμονή σε έναν αδιαφοροποίητο αγροτικό κόσμο, την «αγροτιά», ως κατ' εξοχήν τμήμα των «μη προνομιούχων Ελλήνων», κατέστησε αυτονόητη την κρατική προστασία της την οποία μπορούσε να εγγυηθεί μόνο ένα «φιλολαϊκό» κόμμα, το σοσιαλιστικό ΠΑΣΟΚ. Η επινόηση του όρου «μη προνομιούχοι» από το ΠΑΣΟΚ απεδείχθη ιδιαίτερα εύστοχη πολιτικά. Σε μια από τις διεισδυτικές αναλύσεις του, του λαϊκιστικού φαινομένου αυτής της περιόδου, ο Ελεφάντης υποστηρίζει ότι τα (μικροαστικά και) αγροτικά στρώματα, που, προηγουμένως αυτοπροσδιορίζονταν ως «φτωχά», φτωχολογιά» ή «κοσμάκης», αποδέχθηκαν τον όρο «μη προνομιούχοι» καθώς ταίριαζε καλύτερα στη νέα τους κατάσταση. Πολλά μέλη αυτών των στρωμάτων βρέθηκαν, ήδη από τη δεκαετία του 1970, σε μια τροχιά ταχείας κοινωνικής κινητικότητας, που τα έσπρωχνε προς τα

8. Το ΠΑΣΟΚ, λόγω της μεγάλης επιρροής του στην ύπαιθρο, συχνά θεωρήθηκε ως κίνημα αγροτικής διαμαρτυρίας. Στην πραγματικότητα, κατά την ίδρυσή του συνάπτει με τον αγροτικό χώρο ασθενείς οργανωτικές σχέσεις, ενώ, αντίθετα, συνδέεται προνομιακά και οργανώνεται υπό την ιδεολογική ηγεμονία ανερχόμενων στρωμάτων της μικροαστικής τάξης (Παναζόπουλος 1987). Ωστόσο, χωρίς να αποτελέσει ποτέ από την πλευρά της εκλογικής του βάσης «αγροτικό κόμμα», συνδέθηκε περισσότερο από κάθε άλλο με την ύπαιθρο. Η σχέση αυτή που σταθεροποιήθηκε κατά τη δεκαετία του 1980, τείνει πλέον να διαρραγεί (Μαυρής 16.4.1995)

πάνω (Ελεφάντης 1991). Αυτά ήταν τα θεμελιώδη στοιχεία της ιδεολογίας με την οποία προσεταιρίστηκε, κυριολεκτικά «κατέκτησε», τους αγρότες το ΠΑΣΟΚ στη δεκαετία του 1980.

Μετά από μια σχετικά σύντομη παραμονή στην αντιπολίτευση, το ΠΑΣΟΚ κέρδισε θριαμβευτικά τις εκλογές του 1993 και επανήλθε στην κυβέρνηση. Οι σημαντικές εξελίξεις που είχαν μεσολαβήσει διεθνώς με την κατάρρευση των καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης, την υπογραφή της Συνθήκης του Μάαστριχτ, την αναθεώρηση της ΚΑΠ και την προοπτική διέυρυνσης της Ε.Ε. προς τις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης επηρέασαν βαθιά την πολιτική του ΠΑΣΟΚ. Η διαδικασία της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης αναγνωρίστηκε όχι πλέον σαν απειλή αλλά σαν πρόκληση προσαρμογής στην ευρωπαϊκή πραγματικότητα. Στο αγροτικό πρόγραμμα του προτάχθηκε ο εκσυγχρονισμός της ελληνικής γεωργίας. Οι συνεταιρισμοί από κρατικοδίαιτο «κύτταρο της αγροτικής ανάπτυξης» όφειλαν, μετά το διακανονισμό των χρεών τους, να λειτουργήσουν «σε συνθήκες ανταγωνισμού» (ΠΑΣΟΚ 1993). Διαρθρωτικές και θεσμικές αλλαγές άρχισαν να υλοποιούνται ή να προγραμματίζονται σοβαρά. Στις πρώτες περιλαμβάνονται η σύνταξη Μητρώου Αγροτών, οι νέοι νόμοι φορολόγησης του εισοδήματος και κοινωνικής ασφάλισης των αγροτών. Στις δεύτερες η ενίσχυση των νέων αγροτών και η δημιουργία οργανισμού διαχείρισης αγροτικής γης. Αυτή η νέα αγροτική πολιτική δεν είναι άσχετη με τις δυνατότητες της ελληνικής οικονομίας. Οι δυνατότητες εφαρμογής της ΚΑΠ με «φιλοαγροτικό» τρόπο είναι μηδαμινές. Υφίστανται περιορισμοί στη διολίσθηση της δραχμής, επιβαλλόμενοι από το Πρόγραμμα Σύγκλισης, με στόχους τη μείωση του δημόσιου χρέους και του πληθωρισμού. Έτσι οι «παγωμένες» ή και μειούμενες θεσμικές κοινοτικές τιμές σε ECU δεν μπορούν να μετατραπούν, όπως στη δεκαετία του 1980, σε αυξημένες τιμές σε δραχμές. Ακόμη περισσότερο που μετά το 1994 ο ρυθμός διολίσθησης της δραχμής είναι μικρότερος από το ρυθμό πληθωρισμού. Αυτή η οικονομική πολιτική είναι ευνόητο ότι έχει πολιτικό κόστος. Ένα μεγάλο τμήμα των αγροτών απέσυρε την εμπιστοσύνη του προς το ΠΑΣΟΚ και τις εξαρτημένες από αυτό οργανώσεις. Η αμφισβήτηση των οργανώσεων εκπροσώπησης των αγροτικών συμφερόντων προήλθε από τους υποστηρικτές (στα άλλα κόμματα αλλά και μέσα στο ΠΑΣΟΚ) της πολιτικής του κρατικού προστατευτισμού στη γεωργία. Πράγματι, στη νέα αγροτική πολιτική του ΠΑΣΟΚ συμφώνησαν (με χλιαρές διαμαρτυρίες) οι επίσημες οργανώσεις των αγροτών οι οποίες βρίσκονταν κάτω από τον έλεγχό του. Η ΠΑΣΕΓΕΣ υιοθέτησε ως κεντρικό στόχο της το Μητρώο Αγροτών, ενώ η ΓΕΣΑΣΕ συμμετείχε ενεργά στην επεξεργασία του νέου νόμου φορολόγησης του αγροτικού εισοδήματος. Αυτή η στροφή των φιλοκυβερνητικών αγροτικών οργανώσεων προς την προτεραιότητα θεσμικών και διαρθρωτικών παρεμβάσεων δεν ήταν πειστική, καθώς κλώνιζε τη μακρά παράδοσή τους στην αποκλειστική διεκδίκηση ενισχύσεων, μέσω της πολιτικής τιμών, του αγροτικού εισοδήματος. Στην ουσία, βρίσκονταν σε σύγκρουση με το βασικό ιδεολόγημα του ΠΑΣΟΚ –του οποίου αυτές οι οργανώσεις ήταν προνομιακοί φορείς– περί ενός ενιαίου αγροτικού κόσμου με κοινά χαρακτηρι-

στικά τη φτώχεια και την απειλή εξαφάνισης, που για να επιβιώσει στοιχειωδώς, χρειαζόταν την άμεση κρατική προστασία. Οι αντίπαλοι του ΠΑΣΟΚ και των προσκεϊμένων σ' αυτό αγροτικών οργανώσεων εμφανίστηκαν ως συνεχιστές αυτής της παράδοσης και του ιδεολογήματος που τη στήριζε. Η εξάρτηση αυτών των οργανώσεων (κρατικός κορπορατισμός) από το κυβερνών κόμμα δεν τους ενοχλούσε παρά στο βαθμό που ακολουθούσαν το τελευταίο στην εγκατάλειψη της «φιλοαγροτικής» πολιτικής της περασμένης δεκαετίας και της ιδεολογίας του αγροτικού λαϊκισμού που τη νομιμοποιούσε.

Στις 20 Μαρτίου 1995, οι αγρότες μπλοκάρουν με τρακτέρ τους εθνικούς δρόμους στην περιοχή της Θεσσαλίας. Της κινητοποίησης ηγείται η ΠΣΕΑ, στην οποία πρωτοστατούν συνδικαλιστές, κυρίως του ΚΚΕ αλλά και των άλλων κομμάτων, ακόμα και του ΠΑΣΟΚ. Οι εξαρτημένες από το τελευταίο συνομοσπονδίες ΠΑΣΕΓΕΣ και ΓΕΣΑΣΕ δεν υποστηρίζουν την κινητοποίηση. Δε θα μπορούσε να γίνει διαφορετικά καθώς στα βασικά αιτήματα της κινητοποίησης συμπεριλαμβάνονται: η εξαίρεση για «μια μεγάλη μεταβατική περίοδο» της Ελλάδας από τη συμφωνία της GATT και τις δεσμεύσεις της ΚΑΠ, η μη ισχύς των τιμών που προτείνει η Επιτροπή γιά την περίοδο 1995-1996 και η κατάργηση του νόμου φορολογίας του αγροτικού εισοδήματος. Αιτήματα, δηλαδή, που βρίσκονται σε πλήρη αντίθεση με τις νέες κατευθύνσεις αγροτικής πολιτικής που ακολουθεί το ΠΑΣΟΚ, με τις χλιαρές διαμαρτυρίες των εξαρτημένων του οργανώσεων. Όταν αποδεικνύεται ότι η επιβάρυνση του συνόλου των αγροτών από το φορολογικό νόμο είναι ελάχιστη⁹, η κινητοποίηση θα ανασταλεί μετά από δέκα ημέρες με μικρές υποχωρήσεις της κυβέρνησης στα αιτήματα των αγροτών. Όπως δήλωνε ο πρόεδρος της ΠΣΕΑ: «Οικονομικά με αυτές τις δεσμεύσεις της κυβέρνησης δεν κερδίσαμε τίποτα. Κερδίσαμε, όμως, πιστεύω, μακροπρόθεσμα προβληματίζοντας την πολιτική ηγεσία, η οποία ίσως κάποτε ενδιαφερθεί για μας» (*Γεωργική Τεχνολογία* 1995). Στην πραγματικότητα είχαν κερδίσει κάτι πολύ περισσότερο: την επανασυσπείρωση των αγροτών στη βάση της «φιλοαγροτικής» πολιτικής και την ανατροπή των συσχετισμών στις ισορροπίες του συστήματος κρατικού κορπορατισμού, σε βάρος των αναγνωρισμένων από την κυβέρνηση οργανώσεων εκπροσώπησης των αγροτικών συμφερόντων. Ένα χρόνο αργότερα αυτά τα κέρδη θα απέφεραν την μεγαλύτερη αγροτική κινητοποίηση από την επάνοδο της χώρας στον κοινοβουλευτικό βίο.

Στην προεκλογική περίοδο του φθινοπώρου 1996, το ΠΑΣΟΚ επέμεινε στην ανάγκη θεσμικών και διαρθρωτικών αλλαγών στον αγροτικό τομέα, στις κατευθύνσεις της νέας ΚΑΠ. Όμως, πιεζόμενο από τις «φιλοαγροτικές» υποσχέσεις του κύ-

9. Ο φορολογικός νόμος, μια προσαρμογή του γαλλικού συστήματος στα ελληνικά δεδομένα, στόχευε σε τρεις κατηγορίες γεωργικού εισοδήματος: τις πολύ μεγάλες εκμεταλλεύσεις (7-8% του συνόλου), τα ενοίκια ιδιόκτητης γεωργικής γης, γεωργικές δραστηριότητες από μη κατ' επάγγελμα αγρότες. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των σχεδιαστών του, μόνο το 10% των αγροτών θα φορολογούνταν από το νέο νόμο (Μαραβέγιας, *Γεωργική Τεχνολογία* 1995).

ριου πολιτικού του αντιπάλου, της Ν.Δ., άφησε να αιωρείται μια ασαφής υπόσχεση προς τις 120.000 οικογένειες των βαμβακοπαραγωγών, ότι «το υπουργείο Γεωργίας θα συνεισφέρει όσο απαιτείται για να διατηρηθούν οι ελάχιστες περυσινές τιμές» (εφημ. *Η Καθημερινή*, 18.9.96). Ο εκλογές της 22ας Σεπτεμβρίου είχαν δύο πολιτικά αποτελέσματα: Αφ' ενός τη νίκη του ΠΑΣΟΚ και, αφ' ετέρου, την –όχι χωρίς εστίες αντιστάσεων– επικράτηση, σε ενδοκομματικό επίπεδο, των δυνάμεων που είχαν αντιταχθεί στον άκρατο λαϊκισμό της περασμένης δεκαετίας, των λεγομένων «εκουγχρονιστών». Σύμφωνα με ειδικούς αναλυτές, η εκλογική νίκη «εκρίθη σε μεγάλο βαθμό στην ύπαιθρο», όπου το ΠΑΣΟΚ «κατόρθωσε τελικώς να ανακόψει το εντονότατο ρεύμα της αγροτικής δυσαρέσκειας που κατέγραφαν οι προεκλογικές δημοσκοπήσεις» (Μαυρής 1996). Παρά το γεγονός ότι ο υπουργός Γεωργίας της νέας κυβέρνησης ζήτησε από την ΑΤΕ, στα μέσα Οκτωβρίου, ευνοϊκή μεταχείριση των μικρών και μεσαίων βαμβακοπαραγωγών οι οποίοι είχαν πληγεί από τις απροσδόκητες βροχοπτώσεις του φθινοπώρου, οι αγρότες ξαναβγήκαν στους δρόμους. Στις 28 Νοεμβρίου, υπό την ηγεσία της ΠΣΕΑ, περίπου 3.500 (κατά την εκτίμηση των τοπικών αρχών) ή 5.000 (κατά την εκτίμηση της ΠΣΕΑ) τρακτέρ απέκλεισαν πάλι τις οδικές συγκοινωνίες στη Θεσσαλία. Το κύριο αίτημα ήταν –με πρόσχημα την αποζημίωση λόγω έκτακτων καιρικών συνθηκών, που, όμως, είχαν πλήξει ορισμένες μόνο περιοχές– η έκτακτη στρεμματική ενίσχυση όλων από εθνικούς πόρους και η κατάργηση του Κανονισμού για το βαμβάκι. Η κυβέρνηση αρνήθηκε ακόμα και συζήτηση του αιτήματος καθώς, βέβαια, συνιστούσε παραβίαση του καθεστώτος της Ένωσης που απαγορεύει εθνικές ενισχύσεις πέραν της εγγυημένης τιμής του βαμβακιού από την ΚΑΠ αλλά και λόγω της κατάληψης των εθνικών δρόμων. Στις αρχές Δεκεμβρίου, οι αποκλεισμοί με 6.500 (κατά την εκτίμηση των κρατικών αρχών) τρακτέρ των εθνικών δρόμων επεκτάθηκαν σ' όλη τη χώρα από αγρότες που πρόσθεταν τα δικά τους ιδιαίτερα αιτήματα σ' εκείνα των βαμβακοπαραγωγών. Το αγροτικό ζήτημα είχε έρθει στο προσκήνιο προκαλώντας μείζονα πολιτική κρίση καθώς όλα τα κόμματα της αντιπολίτευσης τάχθηκαν ανεπιφύλακτα στο πλευρό των αγροτών. Η κυβέρνηση επιχείρησε να αντιτάξει την αντικειμενική αδυναμία της να ανταποκριθεί στα αιτήματα των αγροτών: την οικονομική πολιτική λιτότητας που επέβαλαν οι στόχοι της Σύγκλισης, τους περιορισμούς της ΚΑΠ, την προτεραιότητα θεσμικών και διαρθρωτικών παρεμβάσεων. Η πειστικότητά της ήταν ελάχιστη. Κύριος αντίπαλός της ήταν ο εθισμός του αγροτικού κόσμου στο λαϊκισμό, την ιδεολογία με την οποία τόσο επιτυχώς είχε επενδύσει τη «φιλοαγροτική» πολιτική του το ΠΑΣΟΚ της περασμένης δεκαετίας. «Σύγκλιση και δημοσιονομική πειθαρχία δε συμπορεύονται με την ανάπτυξη της χώρας», έλεγε ο δημοφιλέστερος ηγέτης της ΠΣΕΑ (εφ. *Ριζοσπάστης*, 4.12.1996), για να συμπληρώσει, «πρέπει να βγούμε κερδισμένοι από την αντιπαράθεση αλλιώς ολόκληρη η αγροτιά οδηγείται σε «θάνατο» (εφημ. *Έθνος της Κυριακής*, 15.12.1996). Η κυβέρνηση των «εκουγχρονιστών» ανακάλυπτε οδυνηρά ότι οι βασικές διαστάσεις αυτής της ιδεολογίας, ο αντι-ευρωπαϊσμός, η εξισωτική λογική (π.χ. «αγροτιά») και ο κρατικός προστατευτι-

σμός είχαν βαθιά ριζώσει στην ύπαιθρο¹⁰ αλλά και στις πόλεις¹¹. Είκοσι πέντε μέρες αργότερα, υπό την πίεση των συμφερόντων άλλων επαγγελματιών (οδηγοί φορτηγών, έμποροι κ.ά.), αλλά και την απειλή ματαίωσης της αστικής εξόδου προς την ύπαιθρο λόγω Χριστουγέννων, τα τρακτέρ απεσύρθησαν από τους δρόμους. Η κυβέρνηση δεν υποχώρησε αλλά υποσχέθηκε ότι θα αρχίσει ευρύ κοινωνικό διάλογο για την αντιμετώπιση του αγροτικού ζητήματος.

Συμπερασματικά σχόλια

Στα 13 από τα 17 χρόνια που μας χωρίζουν από την ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ε τη χώρα κυβέρνησε με κοινοβουλευτική αυτοδυναμία το ΠΑΣΟΚ. Έτσι, ένα σοσιαλιστικό κόμμα με αντieuρωπαϊκό προσανατολισμό βρέθηκε να εφαρμόζει στον αγροτικό χώρο μια ευρωπαϊκή πολιτική (ΚΑΠ), προς την οποία προεκλογικά ήταν εντελώς αντίθετο και μετεκλογικά δύσπιστο. Στην πρώτη κυβερνητική του θητεία, τη δεκαετία του 1980, εφάρμοσε μια «φιλοαγροτική» πολιτική ενίσχυσης των αγροτικών εισοδημάτων πέραν των δυνατοτήτων της εθνικής οικονομίας. Το κόστος ήταν η καθυστέρηση θεσμικού και διαρθρωτικού εκσυγχρονισμού της ελληνικής γεωργίας και η συγκρότηση ισχυρών δικτύων συμφερόντων, ιδιαίτερα στις περιοχές της υψηλά επιδοτούμενης εντατικής γεωργίας. Η ανάθεση στους συνεταιρισμούς κυρίως, αλλά και στις προσκείμενες επαγγελματικές οργανώσεις των αγροτών, της άσκησης «κοινωνικής πολιτικής» υπέρ της μικροϊδιοκτητικής οικογενειακής εκμετάλλευσης αλλοίωσε τον οικονομικό τους ρόλο και τους μετέτρεψε σε κέντρα πελατειακών σχέσεων, μέσω των οποίων το κυβερνών κόμμα, υπό την κηδεμονία του («γραφειοκρατική πατρωνία»), επέβαλε ένα εξουθενωτικό κρατικό κορπορατισμό στη γεωργία. Η ιδεολογία που νομιμοποίησε αυτή την πολιτική σε τοπικό και εθνικό επίπεδο

10. Χαρακτηριστικές είναι οι σχετικές δηλώσεις του υπουργού Γεωργίας: Για τον αντieuρωπαϊσμό ότι «έχει διαμορφωθεί μια κουλτούρα ότι στην πράξη δεν αποδέχονται ότι είμαστε μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το έχω δει εγώ σε πάρα πολλές περιπτώσεις και ανάμεσα σε παραγωγούς και ανάμεσα σε στελέχη πολιτικών κομμάτων. Το ίδιο έχω ακούσει από στελέχη της παραδοσιακής Αριστεράς, το ίδιο ακούω από παραγωγούς. Γιατί δεν είχαμε μια καθαρή στάση, να πούμε ξέρετε αυτές είναι οι κοινοτικές συνέπειες ότι είμαστε μέλος της Ένωσης» (εφ. *Η Καθημερινή*, 8.12.1996). Για τη λογική του εξισωτισμού και του κρατικού προστατευτισμού: «Κατ' αρχάς πρέπει να διακρίνουμε ανάμεσα σε κατοίκους πολλών περιοχών της υπαίθρου που ασχολούνται στον αγροτικό τομέα και έχουν χαμηλά εισοδήματα και τους κατοίκους της υπαίθρου που ασχολούνται με προϊόντα που, πέρα από το ότι έχουν ικανοποιητική εμπορική αξία, επιδοτούνται και από την Ε.Ε. κάθε χρόνο με 1 τριο. δραχμές. Η κατάληψη του εθνικού δικτύου δεν μπορεί να κριθεί αφηρημένα. Το κατέλαβαν αγρότες περιοχών με προστατευόμενα προϊόντα και όχι άνθρωποι που ήρθαν σε απόγνωση και μια από τις στοχεύσεις τους είναι να συνεχιστεί η κρατικοδίαιτη γεωργία. Το ΠΑΣΟΚ δεν υποστηρίζει πλέον την κρατικοδίαιτη γεωργία» (εφ. *Η Ελευθεροτυπία*, 19.1.1997).

11. Σε δημοσκόπηση της κοινής γνώμης μετά τη λήξη των κινητοποιήσεων (12-20.1.1997) στο μεγαλύτερο πολεοδομικό συγκρότημα (Αθήνα-Πειραιάς), 58% των ερωτηθέντων συμφωνούσαν με τα αιτήματα των αγροτών, ενώ 78% διαφωνούσαν με τα μπλόκα στους δρόμους (εφ. *Η Ελευθεροτυπία*, 2.2.1997).

ήταν ο αγροτικός λαϊκισμός. Κύρια στοιχεία αυτής της ιδεολογίας ήταν ο αντιιμπεριαλισμός (αντιευρωπαϊσμός), ο αντικαπιταλισμός και η ανάγκη (κρατικής) προστασίας της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας, η οποία, ως αδιαφοροποίητο όλον, απειλείται με εξαφάνιση από τους νόμους της αγοράς, τους «ξένους» και τους έλληνες εκπροσώπους τους (το «κράτος της Δεξιάς»). Στη δεύτερη κυβερνητική του θητεία, μετά το 1993, το ΠΑΣΟΚ, υπό την πίεση των εξελίξεων στην Ευρώπη και παγκοσμίως, αναγκάζεται να εγκαταλείψει τη «φιλοαγροτική» του πολιτική δίνοντας προτεραιότητα στο θεσμικό και διαρθρωτικό εκσυγχρονισμό της ελληνικής γεωργίας. Αυτή η στροφή, την οποία ακολούθησαν και οι προσκείμενες στο ΠΑΣΟΚ αγροτικές οργανώσεις, προκάλεσε ρήγμα στους κόλπους του κρατικού κορπορατισμού. Οι αναγνωριζόμενες από το κράτος ως «νόμιμες» οργανώσεις (ακόμη και η αντικυβερνητική ΣΥΔΑΣΕ) αμφισβητήθηκε ότι εκπροσωπούν πλέον τον αγροτικό κόσμο. Η αμφισβήτηση προήλθε κυρίως από τις περιοχές της εντατικής επιδοτούμενης γεωργίας, όπου τα ισχυρά δίκτυα συμφερόντων, ιδιαίτερα στον κλάδο της βαμβακοπαράγωγής, συσπείρωσαν υπό την ιδεολογική κάλυψη του αγροτικού λαϊκισμού της περασμένης δεκαετίας και τους μικρούς καλλιεργητές-κτηνοτρόφους. Μετά από μια διετία (1995-1996) έντονων κινητοποιήσεων, τα αιτήματα των αγροτών δεν ικανοποιήθηκαν, αλλά οι «νόμιμες» οργανώσεις έχουν πλήρως υποκατασταθεί στην πολιτική σκηνή από μία «άτυπη» οργάνωση (ΠΣΕΑ), στην οποία κυριαρχούν μέλη των αντιπολιτευόμενων κομμάτων (ΚΚΕ και Ν.Δ.) και δυσαρεστημένοι του κυβερνώντος κόμματος. Μετά τη λήξη της τελευταίας κινητοποίησης, η κυβέρνηση επιχείρησε εκπληρώνοντας την υπόσχεσή της να ανοίξει δημόσιο διάλογο για το αγροτικό ζήτημα με τη σύσταση (11.1.1997) του Συμβουλίου Αγροτικής Πολιτικής. Το μέγεθος και κυρίως η σύνθεση των συμμετεχόντων στο ΣΑΠ δείχνουν το ενδιαφέρον της κυβέρνησης να αποκαταστήσει το κύρος των «νόμιμων» αγροτικών οργανώσεων αλλά στα πλαίσια ενός πιο ήπιου κρατικού κορπορατισμού¹².

Ωστόσο, ενόψει μιας νέας, ίσως ριζικής, μεταρρύθμισης της ΚΑΠ στο κατώφλι του 21ου αιώνα, η ανάγκη ουσιαστικού διαλόγου για το μέλλον της ελληνικής γεωργίας είναι επείγουσα. Όπως έχουν δείξει εμπειρικές μελέτες (Μπεόπουλος et al. 1997) και οι αγώνες των αγροτών, οι τελευταίοι αλλά και μεγάλα τμήματα της κοινής γνώμης αγνοούν ή απορρίπτουν a priori τις νέες κατευθύνσεις της ευρωπαϊκής πολιτικής στη γεωργία. Δεν πρόκειται, όπως συνήθως λέγεται, για έλλειψη ενημέρωσης. Η περίπτωση της Ελλάδας δείχνει ότι οι σύνθετες διαδικασίες κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας δε γίνονται σε ιδεολογικό κενό. Η ιδεολογία του

12. Ενώ τον Αύγουστο του 1996 το υπουργείο Γεωργίας αποφάσισε το ΣΑΠ να έχει 38 μέλη, στα οποία συμπεριλαμβάνονταν 1 μέλος αντίστοιχα από την ΠΑΣΕΓΕΣ, τη ΓΕΣΑΣΕ, τη ΣΥΔΑΣΕ, μετά τις αγροτικές κινητοποιήσεις, τον Ιανουάριο του 1997, αποφάσισε να απαρτίζεται από 137 μέλη, στα οποία συμπεριλαμβάνονταν 13 από την ΠΑΣΕΓΕΣ και 12 συνολικά από τις ΓΕΣΑΣΕ-ΣΥΔΑΣΕ. Δεν εκλήθη, ωστόσο, κανείς εκπρόσωπος της ΠΣΕΑ και ως εκ τούτου δεν συμμετείχε και το ΚΚΕ το οποίο πρωτοστάτησε στην οργάνωσή της.

αγροτικού λαϊκισμού εγκατέστησε νοοτροπίες και συμπεριφορές, η μακρά διάρκεια των οποίων δε συντρέχει με την επιθυμία της κυβέρνησης των «εκουγχρονιστών» για την ανάγκη άμεσων θεσμικών και διαρθρωτικών παρεμβάσεων στην ελληνική γεωργία. Προς το παρόν, οι υποσχέσεις του συνόλου σχεδόν της αντιπολίτευσης περί δυνατότητας επιστροφής στη «φιλοαγροτική» πολιτική του παρελθόντος βρίσκουν πρόσφορο έδαφος στο διογκούμενο, λόγω οικονομικής πολιτικής και εθνικών θεμάτων (Τουρκία, Μακεδονία, Κύπρος), αντιευρωπαϊκό κλίμα της χώρας. Το ερώτημα είναι αν η πολιτική βούληση των «εκουγχρονιστών», ένα μέρος των οποίων δε θα πρέπει να λησμονείται ότι είχαν υπηρετήσει στο παρελθόν τις κυβερνήσεις των «λαϊκιστών», αποδειχθεί τόσο ισχυρή και αποτελεσματική όσο και οι επιθυμίες τους. Αλλά στόχος αυτής της εργασίας δεν είναι η πολιτική πρόβλεψη. Κυρίως μας ενδιέφερε η σύνθεση των δεδομένων (ιδεολογικών σημασιών, πολιτικών πρακτικών, κοινωνικών αντιθέσεων) μιας συγκεκριμένης περιόδου (1981-1996), προκειμένου να ερμηνεύσουμε τη σημερινή κρίση της ελληνικής αγροτικής πολιτικής.

ΑΚΡΩΝΥΜΙΑ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΟΥΜΕΝΑ ΣΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

ΠΑΣΟΚ=Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα, ΕΚ=Ένωση Κέντρου, ΚΚΕ=Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, ΝΔ=Νέα Δημοκρατία, ΑΤΕ=Αγροτική Τράπεζα Ελλάδας, ΠΑΣΕΓΕΣ=Πανελλήνια Συνομοσπονδία Ενώσεων Γεωργικών Συνεταιρισμών, ΓΕΣΑΣΕ=Γενική Συνομοσπονδία Αγροτικών Συλλόγων Ελλάδας, ΣΥΔΑΣΕ=Συνομοσπονδία Δημοκρατικών Αγροτικών Συλλόγων Ελλάδας, ΠΣΕΑ=Πανθεσσαλική Συντονιστική Επιτροπή Αγώνα

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alvarez-Miranda, N. (1996): «On the edge of the community: southern European political debates on membership», *South European Society and Politics* 1 (2), σσ. 206-228.
- Beopoulos, N., and L. Louloudis (1997): «Farmers' acceptance of agri-environmental policy measures. A survey on Greece: a southern member state of the European Union», *South European Society and Politics* 1 (3), σσ. 118-137.
- Brass, T. (1997): Popular culture, populist fiction (s)», *The Journal of Peasant Studies* 24 (1/2), σσ. 153-190.
- Collins, N., and L. Louloudis (1995): «Protecting the protected: the Greek agricultural policy network», *Journal of European Public Policy* 2 (1), σσ. 95-114.
- Δαμιανάκος, Σ. (1987): «Τα εκλογικά φέουδα στην Ήπειρο. Τυπολογική προσέγγιση της αγροτικής ψήφου στο νομό Ιωαννίνων μεταξύ 1956 και 1964», *ΕΚΚΕ (ανάτυπο)*.
- Δοξιάδης, Κ. (1993): «Ιδεολογία στην μεταπολεμική Ελλάδα», *Λεβιάθαν* 13, σσ. 123-143.
- Ελεφάντης, Α. (1991): «Κάτω από τον αστερισμό του λαϊκισμού», Αθήνα, Πολίτης.
- Gidarakou, I. (1990): «Part-time farming and farm reproduction», *Sociologia Ruralis* 30 (3/4), σσ. 292-304.
- Kazakos, P. and P. Ioakimidis eds. (1994): *Greek membership evaluated*, London, Pinter.

- Kasimis, C. and A. G. Papadopoulos (1994): «The heterogeneity of Greek family farming: emerging policy principles», *Sociologia Ruralis* 34 (2/3), σσ. 206-228.
- Λιάκος, Α. (1989): «Περί λαϊκισμού», *Τα Ιστορικά* 10, σσ. 13-28.
- Λουλούδης, Λ. (1995): «Πολιτικές όψεις της κρατικής παρέμβασης στη γεωργία. Μιά κριτική ανασύνθεση των απόψεων ηγετικών στελεχών στο χώρο της αγροτικής πολιτικής», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 6, σσ. 121-146.
- Lyrintzis, C. (1983): *Between populism and socialism. The rise of the Panhellenic Socialist Movement, 1974-1981*: University of London (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).
- Μαραντζίδης, Ν. (1995): «Η πόλη στην πολιτική ζωή του χωριού. Χαρακτηριστικά και συνέπειες των νέων μορφών πολιτικής πρακτικής του πληθυσμού της υπαίθρου στην περίοδο της τρίτης ελληνικής δημοκρατίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 87, σσ. 61-78.
- Maraveyas, N. (1994): «The common agricultural policy and the Greek agriculture», P. Kazakos, and P. Ioakimidis eds., *Greek membership evaluated*. London, Pinter.
- Μαυρογορδάτος, Θ. Γ. (1988): *Μεταξύ Πιτυοκάμπτη και Προκρούστη. Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Οδυσσεάς.
- Μουζέλης, Ν. (1989): «Λαϊκισμός, ένας νέος τρόπος ένταξης των μαζών στις πολιτικές διαδικασίες», Ν. Μουζέλης, Θ. Λίποβατς και Μ. Σπουρδαλάκης, *Λαϊκισμός και Πολιτική*, Αθήνα, Γνώση.
- Νικολακόπουλος, Ι. (1990): «Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων» στο Κ. Λυριντζής και Ι. Νικολακόπουλος, *Εκλογές και κόμματα στη Δεκαετία του '80. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Πανατζόπουλος, Α. (1987): «Η κοινωνική σύνθεση του στελεχικού δυναμικού του ΠΑΣΟΚ», *Ο Πολίτης* 83 (11), σσ. 14-25.
- Παπαγεωργίου, Κ. (1991): «Αλληλεξάρτηση μεταξύ ΑΤΕ και συνεταιρισμών», *Συνεταιριστική Πορεία* 21, σσ. 17-25.
- ΠΑΣΟΚ (1993): *Το πρόγραμμά μας*, Αθήνα.
- Τσοούκαλης, Λ. εκδ. (1993): *Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Η πρόκληση της προσαρμογής*, Αθήνα, Παπαζήσης/ΕΚΕΜ.
- Υπουργείο Γεωργίας (1985): *Οδηγίες Αγροτικής Πολιτικής, Κείμενο Εργασίας*.

ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΟΙ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ (1974-1998)

Βασίλης Πατρώνης, λέκτορας του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών
του Πανεπιστημίου Πατρών

Εισαγωγικά

Στο τελευταίο Συνέδριο του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, «Η Δικτατορία: Καθεστώς-καταβολές-επιπτώσεις, 30 χρόνια μετά» και στα πλαίσια της ανακοίνωσής μας για την πολιτική της δικτατορίας στον αγροτικό τομέα, σημειώναμε ότι κυρίαρχο στοιχείο εκείνης της πολιτικής υπήρξε η υπαγωγή του αγροτικού τομέα στο ρόλο «συμπληρώματος» της αναπτυξιακής διαδικασίας και η συμπίεσή του προς όφελος των αστικών τομέων της οικονομίας. Η πολιτική αυτή επιτεύχθηκε μέσα από το πάγωμα των τιμών των βασικών αγροτικών προϊόντων διατροφής, την περιοριστική εισοδηματική και κοινωνική πολιτική στην ύπαιθρο, αλλά και τη σημαντική μεταφορά αγροτικού πλεονάσματος που ελάμβανε χώρα μέσα από την πώληση βιομηχανικών εισροών στη γεωργία. Στην πραγματικότητα, όπως επισημαίναμε και τότε, οι υπεύθυνοι της αγροτικής πολιτικής της δικτατορίας ανέλαβαν να συνεχίσουν την αναπτυξιακή στρατηγική των συντηρητικών κυβερνήσεων μετά τον Εμφύλιο, οδηγώντας την στις ακραίες της συνέπειες¹.

Η εισοδηματική συμπίεση του αγροτικού κόσμου έφτασε στα όριά της στις παραμονές της πτώσης του καθεστώτος των συνταγματαρχών. Για την ακρίβεια, το 1973 η απόπειρα πολιτικοποίησης της δικτατορίας και διεύρυνσης της κοινωνικής βάσης του εγχειρήματος Μαρκεζίνη οδήγησε σε μεγάλη αύξηση των τιμών των αγροτικών προϊόντων, που σε ορισμένα απ' αυτά ξεπέρασε το 80% και κατά μέσο όρο έφτασε το 37,6% σε σχέση με το 1972. Η ανοδική πορεία των τιμών των αγροτικών προϊόντων θα συνεχιστεί και το 1974, με αποτέλεσμα το αγροτικό εισόδημα σε

1. Βασίλης Πατρώνης, «Εισοδηματική πολιτική και κοινωνική ενσωμάτωση: η πολιτική της Δικτατορίας στον αγροτικό τομέα», εισήγηση στο Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης και του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα «Η Δικτατορία: Καθεστώς - καταβολές - επιπτώσεις, 30 χρόνια μετά», Πάντειο Πανεπιστήμιο, 10-12 Δεκεμβρίου 1997.